

Елла Циганкова

КОМІСІЯ ДЛЯ ДОСЛІДІВ З ІСТОРІЇ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ВУАН (1930–1933)

22 лютого 1930 р. співробітники академічної Візантологічної комісії, які зібралися на чергове засідання, почули від свого голови про те, що постановою Історично-філологічного відділу Академії від 1 лютого поточного року Візантологічна комісія перетворена на комісію для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії. Нова комісія успадкувала бібліотеку та інше майно своєї попередниці, а також книжки і майно щойно ліквідованої Київської філії ВУНАС¹. На перший погляд здавалося, що перетворення лише розширило географію наукових досліджень, але це не так. По-перше, в комісії відбулися великі кадрові зміни. Тією ж постановою був визначений склад комісії: головою лишався А.Ю.Кримський, який вже перебував в опалі і поступово втрачав свій вплив. Керівником призначено К.Ф.Штепу замість обраного раніше на цю посаду П.П.Кудрявцева – у минулому професора Київської духовної Академії. Членами комісії затверджені київські професори – Г.Н.Лозовик, Б.Г.Курц, Т.Г.Кезма, П.П.Кудрявцев, а також Т.П.Алексеев, П.Н.Лозієв. Було досягнуто домовленості, що надалі склад комісії поповнюватиметься шляхом кооперації з дозволу у кожному окремому випадку Історично-філологічного відділу ВУАН.

Декілька слів треба сказати про Штепу. Костянтин Феодосійович Штепа тоді мав неповних 34 роки, родом з Полтавщини, походив з родини священника. Освіту одержав у Київській духовній семінарії, Ленінградському історико-філологічному інституті, а у 1921 р. закінчив ніжинський Історико-філологічний інститут. У 1927 р. К.Ф.Штепа захистив в Одесі докторську дисертацію з історії античності і одержав науковий ступінь доктора європейської культури. Після захисту почав викладати методики суспільствознавства і політосвіти у Ніжинському ІНО, а з наступного року він – декан факультету соціального виховання. Того ж року він стає науковим співробітником Культурно-історичної комісії ВУАН, в якій головував М.С.Грушевський.

Своїми успіхами К.Штепа завдячував багато у чому підтримці Ю.І.Озерського, який займав під час головування у Наркомосі М.О.Скрипника поважну посаду – очолював Управління наукою. Наукові праці К.Ф.Штепи “Проблеми античного релігійного синкретизму в зв’язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості”, “До українських переказів про створення першої людини” та ін. з’являються у випусках “Первісного громадянства”, у ювілейному збірнику на пошану Д.І.Багалія, а праця “Нариси з історії античної і християнської демонології” була помічена і рецензувалася Є.Кагаровим². Протягом січня 1930 р. К.Ф.Штепа пройшов конкурсну комісію ВУАН.

на заміщення посади наукового співробітника Візантологічної комісії і був затверджений Історично-філологічним відділом, а потім Президією ВУАН³.

Було, однак, у молодого науковця і таємне життя, про яке ми дізнаємось лише в наші часи. У 1938 р. заарештований разом із Катериною Грушевською, одеським професором О.О.Суховим та С.Г.Майлісом і звинувачений у націоналізмі, він визнає, що з 1927 р. є секретним співробітником НКВС і спеціально введений до кола М.С.Грушевського з метою виявлення націоналістичних елементів⁴.

Хоча А.Ю.Кримський активно працював, головував на багатьох засіданнях, брав участь у дискусіях, але становище його з часом ускладнювалося і погіршувалося, а ініціатива у керівництві Комісією належала К.Штепі. Як би там не було, але до справи він узявся хутко і вже на першому засіданні нової комісії 22 лютого піклувався про дальше використання матеріалів підготовленої до друку збірки праць Візантологічної комісії, взявши на себе остаточне редагування.

На тому ж засіданні секретарем комісії обрано Григорія Натановича Лозовика – професора давньої історії Київського університету і Педагогічного інституту. Родом з Брусилова, 1885 року народження, він встиг до революції закінчити два факультети Київського університету – юридичний (1910) та історично-філологічний; у 20-ті роки працював бібліотекарем, потім в комісії по історії релігії при Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму, у Київській філії ВУНАС створив і очолив семітичну секцію, брав участь у збірнику “Революція і релігія” нової академічної Комісії для дослідження релігійної ідеології, в якому вмістив розвідку “До генези ікони як об’єкта християнського культу” (1930); вже на найближчому засіданні Близькосхідної комісії він проголосив доповідь на тему: “Східня політика Ромейської імперії у VI ст.”. Взагалі ж Г.Н.Лозовик належав до тієї категорії науковців, які добре відчують кон’юнктуру⁵.

Протягом 1930 р. у Комісії відбувалися організаційні зміни – підбиралися співробітники, розроблялися плани, встановлювалися зв’язки з науковцями. Склад її значно розширився: з Києва були запрошені І.В.Морилевський, Т.І.Грунін, Б.І.Зданевич, С.Г.Майліс, В.А.Камінський, Т.М.Гавриленко, М.І.Вязьмітіна; з Ленінграда – Г.Ю.Крачковський, Є.Г.Кагаров; з Москви – І.М.Бороздін, Мухарджи, В.О.Гурко-Кряжин; з Тифліса – О.Й.Церетелі, К.С.Кекелідзе, С.Н.Какабадзе; з Інгусетії – Г.К.Мартиросян, Л.П.Семенів; з Азербайджану – В.М.Зуммер, Д.І.Гордієв; з Харкова – В.П.Бузескул, М.Л.Константинопільський, В.В.Дубровський, П.Г.Тичина, П.Г.Ріттер; з Одеси – Ф.О.Петрунь, з Ніжина – І.Г.Турцевич.

Одразу була визначена проблематика, що мала досліджуватися новою установою, а саме:

1. Історія економічних, політичних та культурних зв’язків України з народами Близького Сходу і Сходу взагалі.

2. Історія економічного розвитку і соціальних відносин окремих країн Близького Сходу.

3. Історія колоніальної політики Європейських капіталістичних держав на Сході та історія революційно-визвольного руху східних народів.

4. Підготовка видання корпусу східних джерел до історії України.

Є в документах згадка про те, що перші два бібліографічні випуски були подані до друку вже у 1930 р.⁶

На першому етапі суто наукова робота проводилася спорадично, і про це відверто вказувалося у звіті за 1930 рік⁷. Вдалося підготувати і заслухати лише п'ять доповідей, проте вся діяльність була спрямована не тільки на цілковите поновлення складу, але й зміну тематики і методів досліджень з метою "наближення до актуальних проблем соціалістичного будівництва", а всю увагу спрямовано на вивчення радянського Сходу.

У цитованому звіті відмічалось, що найменшою мірою виявив бажання спілкуватися з Комісією Всеукраїнський науково-дослідний інститут Близького Сходу, який був заснований у Харкові майже одночасно з Комісією. Дійсно, деякий час обидві установи не мали точок зіткнення, але це тривало не довго. Харківський інститут, хоч і наближений до керівних і партійних кіл, вважався провідною ідеологічною установою, однак не міг ігнорувати високий науковий статус академічної комісії і тому невдовзі до складу останньої увійшли О.М.Гладстерн, Л.І.Величко, а також харківські вчені В.В.Дубровський, А.П.Ковалівський, П.Г.Тичина та ін. У січні 1931 р. УНДІС звернувся до Комісії з листом такого змісту: "На В/пропозицію, щодо координування роботи комісії з роботою в/інституту повідомляємо, що Інститут погоджується з пропозицією та ладен домоворитися ближче про шляхи координації.

Просимо надіслати нам плани та програми роботи Комісії на 1931 рік. Просимо також повідомляти про термін доповідей у Комісії"⁸.

У звіті була присутня звичайна для того часу самокритична нота. Головною хвибою у роботі були названі недосить жвавий темп реорганізації й недостатнє осудження традицій Візантологічної комісії. Отож сума факторів – зміна складу, керівництва, тематики, методів, відмова від традицій Візантологічної комісії – не дозволяє розглядати їх у єдиному процесі розвитку, а дає підставу вважати за дві різні комісії.

Об'єктивно кажучи, за короткий час було зроблено дуже багато. Складено план бібліографічної роботи, в якому передбачалося виявляти у бібліотеках Києва всі бібліографічні матеріали щодо східних республік Союзу і країн Близького Сходу; вести поточну картотеку починаючи від 1929 р. по матеріалах ВБУ, ВКП(б), УНІК'у, КІНХ'у, а також складати каталоги з книжкового літопису. Цією працею повинні були займатися всі співробітники. Участь у роботі брав зокрема К.В.Харлампович, видатний історик, несправедливо забутий у наші часи⁹. У 1919 р. його, тоді професора церковної історії в Казанському університеті, члена-кореспондента Російської академії

наук, автора кількох фундаментальних монографій з питань духовної культури народів Західної та Південної Русі, за рекомендацією Д.І.Багалія обрано академіком УАН. Але він був заарештований і засланий у Тургай, де написав і видав монографію про повстання 1916 р. тургайських козаків. Лише у 1928 р. йому вдалося переїхати в Україну. Оселився він у Ніжині і досліджував історію ніжинської грецької колонії. Хоч і позбавлений у 1928 р. академічного звання, він не відривався від Академії і, головне, не припиняв наукової роботи. Комісія ухвалила скласти корпус свідчень орієнтальних авторів про Україну, її територію з найдавніших часів, її географію тощо. Вважаючи цю роботу за необхідну передумову дослідницької діяльності, К.В.Харлампович запропонував скласти відповідну картотеку¹⁰.

На початку 1931 р. Комісія брала участь у комплексній експедиції, яка мала вивчати економічні та культурні відносини України, Середньої Азії та Казахстану. Учасниками експедиції були також Комісія торгу та транспорту, Науково-дослідний інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства, Кабінет для вивчення радянського села, Етнографічна та Тюркологічна комісії ВУАН. У програмі роботи було вивчення історії заселення, сучасний економічний стан і культурне становище українського населення кожної республіки, її економічні зв'язки та шляхи сполучення, товарний обмін у минулому та у сучасності, культурні зв'язки.

Від Комісії Близького Сходу до складу експедиції входили Т.П.Алексеев, В.А.Камінський, Г.Н.Лозовик, К.Ф.Штепа, Б.І.Зданевич; від Тюркологічної комісії – Т.І.Грунін¹¹.

З перших днів існування Комісія налагоджувала наукові зв'язки з відповідними установами, наприклад, з Центральною обласною бібліотекою у Симферополі, археологічними музеями Феодосії й Керчі та ін., встановила книгообмін з книжковою палатою Азербайджану, Бюро преси Середнього Сходу при середньоазіатському Бюро при ЦК ВКП(б), з Інститутом класової боротьби в Азербайджані тощо.

Сходознавча інституція Української Академії наук ставала все більш відомою і поступово набирала ваги. У середині 1930 р. до неї звернувся неодмінний секретар АН СРСР з пропозицією спільно видавати арабські пам'ятки, які стосуються народів, що проживають на території СРСР. Ця праця, запропонована з ініціативи М.С.Грушевського, мала починатися найближчим часом з розшуків і часткового перекладу матеріалів під керівництвом В.В.Бартольда та Г.Ю.Крачковського. Фінансування проекту мали здійснити АН СРСР, ВУАН, бібліотека Академії наук, а також Середньоазіатський університет¹². Через кілька днів цю пропозицію було розглянуто на сесії Історично-філологічного відділу ВУАН, справа визнана доцільною, але фінансування залежало від НКО, до якого і вирішено звернутися з проханням, а поки що Комісії було передано право використання 6 друкарських аркушів на видання своїх матеріалів.

У свою чергу українські сходознавці звернулися до АН СРСР із пропозицією співпраці у підготовці видання Візантійських пам'яток¹³.

В Комісії найактивнішу позицію займав професор Б.Г.Курц¹⁴. Це дуже помітна і добре відома постать серед київської професури. Він народився 1885 р. у чиновницькій родині, після закінчення у 1912 р. історично-філологічного факультету Київського університету був на два роки залишений для підготовки до професорського звання при кафедрі російської історії. Його кандидатська дисертація "Сочинение Кильбургера о торговле" (1918) відмічена премією Петербурзької Академії наук.

З 1914 р. Борис Григорович викладав у київських вузах – університеті, Археологічному інституті, у Технікумі зовнішньої торгівлі, Інституті народного господарства. Близкуче обдарований, він відзначався широтою інтересів: економіст-історик, географ, володів всіма європейськими мовами, багато подорожував, головним чином у східних країнах.

Б.Г.Курц був ентузіастом розповсюдження знань з історії Сходу, вивчення сходознавчих проблем, зокрема в галузі економіки. На III курсі Київського торговельно-промислового технікуму у 20-х роках викладався предмет і, відповідно, був семінар з економічної географії Близького Сходу, яким керував проф. В.В.Дубяньський. На основі цього семінару із залученням більш широкого кола студентів Б.Г.Курц запровадив з жовтня 1924 р. семінар підвищеного типу із сходознавства і очолив його. Роботу було організовано по секторах Близького Сходу, Середнього Сходу і Далекого Сходу. У програмі семінару відзначалося, що він завершує навчальну роботу факультету зовнішньої торгівлі, а його мета – вивчення економіки і ринків східних країн, торгівлі їх з Радянським Союзом, зокрема з Україною. Головними темами були такі: "Конституція РСФСР", "Сировинні ринки і ринки збуту", "Східна політика та імперіалізм"; "Історичний огляд торговельних зв'язків із Сходом"; "Торгівля з Персією, Туреччиною, Афганістаном, Індією, Палестиною, Сирією" та ін.¹⁵

Цей семінар вже у 1925 р. видав збірку своїх праць¹⁶ і був одним з ініціаторів створення у Києві об'єднання сходознавців, яке й стало незабаром Київською філією ВУНАС. Як відомо, Київська філія була тісно пов'язана з ВУАН. З 1927 р. Б.Г.Курц активно публікувався в її виданнях, вміщуючи у Записниках Історично-філологічного відділу розвідки з історії економічних зв'язків Росії з країнами Сходу, зокрема з Китаєм¹⁷.

У той же час низка публікацій Б.Г.Курца з'являється в журналі "Новый Восток", а також окремими виданнями: "Государственная монополия торговли России с Китаем в первой половине XVIII ст." (К., 1929), "Занепад російсько-китайської торговельної монополії в II половині XVIII в." (К., 1930), "Русско-китайские отношения в XVI, XVII и XVIII столетиях" (Харків, 1929) та ін.¹⁸

Вчений брав участь в першому (1927) і другому (1929) з'їздах ВУНАС. У 1929 р., відряджений до Москви, вивчав організацію українсько-східної торгівлі.

Як член Близькосхідної комісії був відряджений до середньоазіатських і закавказьких республік для встановлення культурних зв'язків з їхніми установами, побував у Казахстані, Азербайджані і цим дуже сприяв розширенню складу Комісії, книгообміну і укріпленню особистих стосунків. За результатами своїх подорожей він зробив повідомлення "Шляхи культурного сполучення ВУАН з республіками Середньої Азії, Казахстану та Азербайджану".

Незважаючи на велику зайнятість (він не залишав викладання у вузах), вчений знаходив час для участі в засіданнях Комісії. Так, у квітні 1930 р. він зробив доповідь "Економічний стан Туреччини та її фінансова криза", у червні-листопаді "Про сучасний Казахстан" та ін.

У Комісії працювали й інші колишні члени Київської філії ВУНАС: учень А.Ю.Кримського по Лазаревському інституту П.Н.Лозієв, який переважно вивчав історію, мову та літературу Персії, а також Туреччини. У 1927–1928 рр. він активно публікував розвідки в академічних виданнях; володіючи кількома східними мовами, викладав на курсах перську та турецьку мову. Саме йому було доручено на засіданні у вересні 1930 р. запропонувати Українському науково-дослідному інституту Близького Сходу координувати роботу і виробити форми цієї координації.

З Київської філії ВУНАС до академічної Комісії разом з багатьма іншими прийшли арабіст Т.Г.Кезма, тюрколог Т.І.Грунін. Обидва досвідчені викладачі східних мов багато зусиль доклали, щоб організувати семінари східних мов. Питання було розглянуто Президією ВУАН, яка ухвалила: "Згідно з постановою відповідальних відділів ввести до мережі академічних установ... при Комісії Близького Сходу семінар східних мов та семінар грецької мови", йшлося також про підвищений семінар з арабської мови під керівництвом Т.Г.Кезми¹⁹.

Сходознавчу освіту мав Б.І.Зданевич, який також закінчив Лазаревський інститут; в тому ж інституті навчався, але не встиг закінчити С.Г.Майліс.

Різні проблеми східного мистецтва вивчали І.В.Моргілевський, який студіював візантійські впливи в українській архітектурі, та В.М.Зуммер, відомий фахівець з мистецтва народів Середньої Азії та Кавказу.

Всеволод Михайлович Зуммер (1885–1964) після закінчення у 1916 р. Київського університету і здобуття наукового ступеня доктора теорії і історії мистецтва багато років викладав у вузах Москви, Києва, а з 1923 р. – в Азербайджанському університеті. Серед читаних ним курсів – візантійське мистецтво, мистецтво ісламу. У 20-х роках він був членом науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у Києві, Софійського комітету ВУАН, Азербайджанського археологічного комітету та ін.²⁰

На засіданнях Комісії крім згадуваних вище доповідей Б.Г.Курца, Г.Н.Лозовика і К.Ф.Штепи слухали І.Г.Турцевича, який зокрема був ініціатором та доповідачем на засіданні, присвяченому 2000-літньому ювілею Вергілія, і Г.Н.Оландера про історіографію хозарського питання та ін.

Важливий напрям у роботі Комісії визначали тюркологічні дослідження, особливо для вивчення українсько-турецьких історичних відносин. Ця Комісія, створена у складі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства на початку 1929 р. на основі домовленості українських і турецьких учених, розпочала свою діяльність у грудні того ж року.

Особливий інтерес викликало обговорення проблем українсько-османських відносин, зокрема організації видання архівно-джерелознавчих розвідок, які вводили до наукового обігу нові невідомі документи з відповідним коментарем. Над цією тематикою працювали В.В.Дубровський і А.П.Ковалівський в рамках Комісії, а також і в рамках Українського науково-дослідного інституту Близького Сходу; ці ж питання досліджувались Комісією соціально-економічної історії України (керівник М.С.Грушевський), кафедрами історії українського народу (М.С.Грушевський), історії України (Д.І.Багалій) та ін. Ці проблеми, гострі на той час, не втратили свого наукового значення й досі.

Найбільш активним доповідачем був В.В.Дубровський. Він доповідав у травні 1931 р. "Про деякі татарсько-українські терміни та гіпотези М.Є.Слабченка". Засудженого на той час М.Слабченка критикувати було обов'язково, однак А.Ю.Кримський різко звинувачував обох дослідників, не достатньо підготовлених, щоб брати участь у мовних дискусіях.

У наступній доповіді (жовтень того ж року) В.В.Дубровський запропонував розвідку "Посольство Мазепи до Туреччини та Криму у 1699 (1700) році", доповідь на тему "Татари та Запоріжжя" запропонував Т.М.Гавриленко.

Широку дискусію викликала доповідь М.Н.Петровського "З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст.", яку було заслухано на об'єднаному засіданні Близькосхідної комісії з Комісією соціально-економічної історії України²¹.

У розвідці цитувалися численні невідомі до того часу документи посольства Виговського до Стамбула, зокрема тексти документів посольського приказу, записи допитів посланця Виговського і багато інших джерел. Навколо доповіді було багато критичних зауважень, головним чином про недоліки і навіть хибність позиції автора у трактуванні класового підходу до аналізованих явищ. Не торкаючись питання про класовий підхід, звернімо увагу на той факт, що автора засуджували за оперування великим фактичним матеріалом. Так, О.П.Оглоблін охарактеризував розвідку як документалізм найгіршого гатунку, дріб'язкову техніку збирання матеріалів. Поява такого звинувачення не була випадковою і мала свої причини.

В останньому номері журналу "Пролетарская революция" за 1931 р. з'явився лист Й.Сталіна, в якому він буквально знищував Слуцького і його статтю про еволюцію політичних поглядів В.Леніна, побудовану на документальному матеріалі, що викликало особливе невдоволення вождя партії. Він писав: "Кто же, кроме безнадежных бюрократов, может полагаться на одни лишь бумажные документы? Кто же, кроме архивных крыс, не понимает, что партию и лидеров надо проверять по их делам.... Не ясно ли, что, если Слуц-

кий в самому деле хотел проверить непримиримость Ленина и большевиков в их отношениях к центризму, он должен был сделать основой своей статьи не отдельные документы и два – три личных письма, а проверку большевиков по их делам, по их истории, по их действиям?... Почему он предпочел менее надежный метод копания в случайно подобранных бумагах?”²² Отже, Сталін давав ясно зрозуміти, що документ в історичному дослідженні мало чого вартий і брати його до уваги треба лише тією мірою, якою він укладається в офіційну “класову” концепцію.

Листа цього надіслано до партійних осередків, творчих, наукових колективів для обов’язкового обговорення, “висновків” і самокритики. Таким чином, лист набував значення узагальнюючого і навіть методологічного документа.

У тяжкому становищі опинилися насамперед історики, для яких оперування фактичним і документальним матеріалом є змістом професії, але й не тільки вони.

Історично-порівняльний метод наукового дослідження був загально-прийнятий серед вчених-гуманітаріїв; він вимагав оволодіння великим фактичним матеріалом і міцної документальної бази, що у сполученні надавало можливість побудувати системи доказів, які було важко спростувати. З перших днів існування Української академії цей метод використовувався у різних наукових напрямках; майже для всіх комісій першим і найважливішим завданням було створення джерелознавчої бази для того, щоб забезпечити створення надійних підвалин української науки.

Протягом 20-х років в цьому напрямі академією в цілому зроблено дуже багато, зокрема у мовознавстві, літературознавстві, етнографії, юриспруденції та ін., не кажучи вже про історичну науку. І тепер вся ця величезна робота ставала другорядною і навіть непотрібною.

У складну ситуацію потрапив і сам А.Ю.Кримський. Блискучий ерудит, він став мішенню для замовних “викривальних” статей, в кожній з яких, крім політичних ярликів від “апологета колоніальної політики імперіалізму” до “одного з послідовніших ворогів марксистсько-ленінської теорії” і т.ін., йому закидалася вірність принципам “чистої історії, позбавленої будь-якої теорії”, зловживання “фактичними довідками” з метою показати головним чином власну “ерудицію”, неможливість “зійти з позицій голого “фактажу”²³. До речі, у тому ж опусі, автор якого забув поставити свій підпис, згадується, що “Комісія Близького Сходу активно провадила деяку боротьбу з академіком Кримським. Співробітники її Штепа, Лозовик [нрб] науково-критичні розвідки про нього. (К.Штепа – Акад. Кримський, як історик Туреччини, Г.Лозовик – Акад. Кримський як історик ісламу). Проте, керівництво історичного циклу цим розвідкам не дало ходу, й вони не вийшли далі шухляд письменого столу Комісії”²⁴.

До зовсім анекдотичних висновків змушений був вдатися літературознавець, етнограф і археолог В.П.Петров, який висловився у тому сенсі, що знання багатьох мов дає славетному орієнталісту “можливість механічно по-

єднувати думки вчених різних народів, а також допомагає багато писати”²⁵. Закидаючи йому неучасть у революційному підпіллі, автор з пафосом виголошує: “Ми знаємо, що Кримського відштовхнуло від діячів підпілля те, що вони не знали чужоземних мов!”. Талановитий вчений, письменник, поет, людина глибоко освічена і гостра, він езопівською мовою картав замовників ідеологічного цькування.

Подібних творів тоді було багато. Цькували В.М.Перетца, М.С.Грушевського та ін. Протягом 1932–1933 рр. багато науковців змушені були всенародно зачитувати пасквілі, відомих вчених примушували картати, викривати себе і навіть зрікатися власних робіт. З тих “викривань” мав бути створений спеціальний критичний збірник, щоправда, про його подальшу долю дізнатися не вдалося.

Дискусії навколо листа Сталіна, не лишалися лише бійками на папері, а мали і зовсім реальні наслідки. Є всі підстави вважати, що запропоноване В.В.Дубровським видання татарсько-турецьких документів з архіву коша Січі Запорозької, схвалене у Харкові Науково-дослідним інститутом Близького Сходу, а також у Києві академічною Комісією, так і не відбулося. В ході дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН з літератури, мови й мистецтва різко критикувався історично-порівняльний метод з органічно притаманною йому темою “оточення” і як висновок прийнято, що “т.зв. порівняльний метод є зрядям буржуазно-ідеалістичного світогляду безперечно ворожого нам усім своїм єством, а тому й сам метод є ворожий нам і своїм спрямуванням і здобутками”²⁶.

Не обійшла погромна дискусія і сходознавства. Вже на початку 1932 р. П.Г.Ріттер, що був на той час на посаді голови Харківської філії Інституту мовознавства і займався проблемами індоєвропеїстики, був усунений з посади і відповідно до директиви НКО передав керування своєму заступнику В.Д. Гавриленкові²⁷. Водночас він був виключений взагалі із штатного розпису філії. Марно А.П.Ковалівський, який складав проєкт секції східних мов²⁸ при секторі теорії та методології мовознавства ХФІМ, неодноразово ставив питання про необхідність залучити П.Г.Ріттера до роботи. Проєкт був надісланий до НКО і навіть там підтриманий, але здійснений не був, а П.Г.Ріттера не було повернено до праці.

Протягом 1932–1933 рр. відбувався ідеологічний погром науковців; у ті роки були заарештовані В.В.Дубровський, В.М.Зуммер та ін.²⁹, ярлики буржуазних націоналістів отримали О.П.Оглоблін, Мірза Авак’янц та ін. Постраждали не тільки люди, але й цілі наукові напрями. Так, у першому номері журналу “Мовознавство” у редакційній статті із задоволенням констатувалося, що “запеклий ворог українського мовознавства – буржуазна індоєвропеїстика – в основному розгромлена”³⁰.

Зміни 1931–1932 рр. в ідеології вимагали пильної уваги до планування наступних робіт. Президент ВУАН О.О.Богомолець видав відповідну інструкцію відділам, циклам і установам ВУАН, в якій вказувалося: “При пла-

нуванні в установах ВУАН роботи на 1932 р. треба тематику роботи максимально пов'язати з потребами соцбудівництва народного господарства і культурної революції...³¹ Особливу увагу слід було приділяти темам:

1. 15-річчя Жовтневої революції.
2. Контакти у роботі з Молдавським науковим комітетом.
3. Проблеми соціалістичного будівництва, пов'язані з Правобережжям, Донбасом.
4. Проблеми нових виробничих сил.
5. Проблеми застосування діалектичного матеріалізму в різних дисциплінах.
6. Переоцінка спадщини буржуазної науки ...
9. Проблеми, що стосуються оборони СРСР (мали бути, як правило, в планах кожної академічної установи).
10. Боротьба з релігійною ідеологією...
11. Бажаність кооперації з іншими установами у ВУАН, академіями тощо.

Оскільки у попередні часи Комісією вже були створені деякі передумови координації своєї діяльності зі східними республіками, а її керівництво добре відчувало кон'юнктуру, то вже в перших обговореннях планів на 1932 р. було ухвалено перевести роботу Комісії на рейки реального ув'язування з соціалістичним будівництвом на Радянському Сході, встановлювати зв'язки зі сходознавчими організаціями зарубіжного Сходу і Монголії, реалізувати комплексну експедицію до Казахстану. Що ж до методики, то було прийнято модний тоді "бригадний" метод³².

Згідно із своїм надбанням та інструкцією президента Комісія прийняла на 1932 рік такий план роботи: З проблеми "Історія економічного розвитку Радянського Сходу" передбачалося вивчати цукрове виробництво Казахстану у минулому та його перспективи, історію бавовняного виробництва, боротьбу за торговельні шляхи та кустарне виробництво; теми під керівництвом Г.Н.Лозовика мали вивчати К.Штепа, Б. Курц, С.Майліс, В.Зуммер та М.Вязьмітіна. Роботи цього напрямку мали на меті допомогу плановим органам СРСР у вивченні перспектив економічного розвитку. Тут слід зауважити, що надто широка географія і обсяг тематики був даниною прагненням ще всевладного на ті часи наркома Скрипника поставити сходознавчі дослідження в Україні на один щабель з російськими і тим запобігти центристським тенденціям влади. З проблеми "Аграрні взаємини і аграрні рухи старого та нового Сходу" заплановано вивчати історію вакуфної власності, аграрну політику царизму у Середній Азії й Закавказзі та засоби ліквідації кочового феодалізму. Цією тематикою керував К.Ф.Штепа, а виконавцями були Г.Н.Лозовик, Б.Г.Курц та вчені східних республік; мета – з'ясування умов колгоспного будівництва. "Теорія революційного руху" складалася з таких тем:

1. Близький Схід як плацдарм імперіалістичного нападу на СРСР.
2. 25-річчя перської революції.

3. Національно-реформатський і революційно-робітничий рух в Індії (популярний начерк).

4. Китайська червона армія.

5. Жовтнева революція в країнах Близького і Середнього Сходу у зв'язку з 15-річчям Жовтневої революції.

Теми виконувалися бригадою на чолі з В.А.Камінським, виконавцями були К.Штепа, Г.Лозовик, Б.Курц, С.Майліс, П.Лозієв. Ставилося за мету поєднати роботу Комісії із завданнями оборони СРСР.

Окремим пунктом визначався "критичний перегляд історіографії", тобто проведення дискусії про азійський засіб виробництва і "викриття" В.В.Бартольда, Е.Майєра та А.Ю.Кримського як істориків Сходу. Акція в цілому мала послужити справі підготовки нових кадрів сходознавців. Керував нею К.Ф.Штепа, а виконавцями призначалися Г.Н.Лозовик, А.В.Дубровський, Б.І.Зданевич, Т.П.Алексеев, В.А.Камінський.

На останньому місці в плані стояла проблема вивчення "історії культурно-економічних відносин України з народами Сходу", до складу якої входили теми:

1. Мазепа і Турція.

2. Україна і Крим в історичних відносинах.

3. Ногайці у Запоріжжі.

4. Критико-бібліографічний показчик східних джерел, де йшлося про історію України.

5. Комсомол у боротьбі за культурну революцію і деісламізацію Радянського Сходу.

Планом передбачалося також видання зводу джерел з історії України і створення семінарів підвищеного типу для вивчення східних мов. Крім арабського, який вже існував, – турецького, перського, татарського – всі по 100 годин³³. Оборонну проблематику плану мала втілювати лекційна пропаганда у військових частинах.

Оперативно було складено і розіслано у східні республіки анкету, щоб одержати необхідний фактичний матеріал. Однак догматичне планування не забарилося викликати перші конфузи. З Туркменії, наприклад, відповідали, що до 1925 р. там не існувало бавовняного виробництва, а вироблялася лише бавовна, боротьба за торговельні шляхи точилася лише в загальноімперському масштабі і відповідні матеріали можна знайти лише в центральних архівах міністерств закордонних справ, військового та міністерства фінансів. Щодо вакуфів – то їх в Туркменії взагалі не було, а щодо аграрної політики царизму – то вона повністю відображена у книзі Субботика "Землевладение и землепользование в Закаспийской области", в якій використано всі архівні матеріали, а примірник її може бути Комісії надісланий. А далі головний архіваріус Туркменії Філіппов уїдливо зауважив, що ліквідація залишків кочового феодалізму не знайшла відображення в архівах, оскільки є пекучим питанням сучасності, і всі матеріали з цього питання перебувають безпо-

середньо в ЦВК ТРСР; що ж до комсомолу, то він концентрує свої матеріали в ЦК Комсомолу і в архіві Історії партії, а в загальний архів вони не потрапляють³⁴.

Подібні відповіді надходили і з інших республік. З Ташкента повідомляли, що матеріал про аграрні відносини надзвичайно великий, але зовсім немає матеріалів про колективізацію кочових господарств, з Казахстану – про те, що цукрового виробництва немає і не було, і рекомендували ознайомитися з книжкою про зародження цукрової промисловості у Сибіру і т. ін.³⁵

Отже, ставало зрозумілим, що анкетування не придатне для швидкого виконання задуманих планів, а тим більше для поглибленої наукової роботи. Тому протягом наступного періоду існування Комісією опрацьовувалися, головним чином, політично-публіцистичні теми, але в рамках плану: “Імперіалістична політика Франції в колоніях та іслам” (Е.А.Берлінер), “Колоніальна політика і церква” (К.Ф.Штепа), “Маркс – Енгельс і східне питання” (Г.Н.Лозовик). На багатьох засіданнях розглядалися різні проблеми українсько-турецьких взаємин, що раніше були включені до програми відповідної комісії ВУНАС. Крім праць В.В.Дубровського, про які вже згадувалося, слухалися такі доповіді: “Історія радянсько-турецьких взаємин” (С.Г.Майліс), “Цукрова промисловість Туреччини та торговельні стосунки з СРСР” (С.М.Цейтлін), “До історії школи в Туреччині” (автор В.Л.Гордлевський, прочитав Т.І.Грунін)³⁶.

У Харкові, як і в Києві, планувалося вивчення історії українсько-турецьких відносин, зокрема, видання турецько-татарських актів архіву Січі Запорозької й вивчення документів державних турецьких архівів. У Харкові відповідальними визначалися Л.І.Величко і О.І.Даниленко, а В.В.Дубровський мав бути вченим консультантом³⁷.

Надзвичайно зацікавила доповідь Д.І.Абрамовича “Східні впливи в українському письменстві і творчості”, в якій автор, учень В.М.Перетца, розглянув візантійські, єврейські джерела (канонічні книги “Талмуд”, “Мідраш”), пам’ятки народів Кавказу (Грузинський літопис), впливи сирійські (зокрема відомості про лікарів-сирійців у Києві XI ст.) та арабські, а також спадщину хозарської культури³⁸. Подібні доповіді були, на жаль, виняткові, хоча стаття була рекомендована до збірника Комісії, вона не увійшла до його складу.

У 1933 р. планувалося продовжити досліді попередніх років, приділяючи основну увагу вивченню перших буржуазних революцій на Сході у зв’язку з їх 25-річчям. Головними виконавцями знов-таки лишалися К.Ф.Штепа, який виконував тему “Турецька революція 1908 р. та імперіалістичні держави” і Г.Н.Лозовик, що досліджував “Передумови Перської революції 1907–1908 рр.”³⁹

Плани Комісії узгоджувалися з планами Українського науково-дослідного інституту Близького Сходу (у 1933 р. перетворений на сектор вивчення країн Близького Сходу у складі Агро-економічного інституту ВУАМЛІН) і багато у чому були подібні. Скажімо, і тут і там досліджувалися проблеми колоніальних революцій. Наприклад, рушійні сили і характер перської рево-

люції досліджував Я.Ф.Скельчик, проблеми національно-визвольного руху в країнах арабського Сходу і роль ісламізму в Харкові вивчали К.С.Чопп і О.І.Даниленко, а на роль вченого консультанта запрошувався А.П.Ковалівський.

При обговоренні планів академічної Комісії на 1933 р. було ухвалено додати ще проблему історії Далекого Сходу⁴⁰, а також розширити тематику для того, щоб вивчати не тільки добу імперіалізму, але й попередні. Ці питання повинні були остаточно розглядатися на Президії ВУАН, оскільки, здавалося, для створення відповідної комісії склалися сприятливі умови: на сесії Ради ВУАН 8–9 червня 1932 р. розглядалося питання про розширення соціально-економічного відділу і утворення при ньому нових наукових інститутів і комісій, серед яких названо і Комісію Далекого Сходу⁴¹. Однак з причин, про які йтиметься нижче, подання Близькосхідної комісії на Президії так і не розглядалися, оскільки все актуальнішою ставала загальна перебудова академічної структури, в якій існували відділи, кафедри, інститути, комісії, кабінети і лабораторії і яка потребувала спрощення й певної уніфікації.

Передбачаючи, що комісіям лишається існувати не довго, А.Ю.Кримський знов повернувся до питання про організацію східного відділу при Київському університеті. Така спроба мала місце у 1926–1927 рр., її ініціатором була Київська філія ВУНАС, однак незважаючи на підтримку, вона не мала успіху. І ось тепер справу знов зрушено з місця. На засіданні 28 травня 1933 р. пропозиція жваво обговорювалася і одержала схвалення і підтримку кафедри Східного письменства й будинку народів Сходу, курсів східних мов. К.Штепа, Б.Куриц, П.Лозієв одностайно прийшли до думки, що саме Київ має всі умови для створення відділення, а Т.Грунін і Є.Берлянд сповістили, що ректорат університету сприймає ідею позитивно і просить скласти обґрунтування⁴². Однак подальші події не дали здійснитися цим планам.

Серед багатьох справ Комісії найважливішою було видання її праць. Вище згадувалося, що в перші місяці і навіть тижні її роботи було заявлено про наявність матеріалів, готових до друку, частина яких належала до збірника Візантологічної комісії. Однак справа з друкуванням затягувалася, а тим часом збірник переживав певну еволюцію.

Матеріали накопичувалися, головним чином за рахунок доповідей, з якими виступали учасники засідань. Протягом 1930–1933 рр. було зібрано рукописи для кількох тематичних збірників, які нарешті вирішено було опублікувати у вигляді єдиного тричастинного збірника “Україна і Схід” або трьох тематичних: “Україна і Схід”, “Студії з Туреччини”, “Історіографічні студії й наукові повідомлення”. До видавництва рукопис було передано 2 лютого 1933 р.⁴³ Але складні зовнішні обставини, про які йтиметься, призвели до того, що в середині 1934 р. друкування було припинене, а у 1937 р. разом з іншими не виданими рукописами академічних інститутів передано до ВБУ (зараз Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки України ім. В.І.Вернадського), і там вони зберігаються, чекаючи свого дослідника.

Серед рукописів, які там знаходяться, є велика праця Г.Н.Лозовика "Кавказ та Чорне море в системі торгових шляхів Візантійської імперії", К.Ф.Штепи "Візантія і розклад родової громади на Україні", І.І.Соколова "Побутова сторона земельно-господарських стосунків у Візантії", дві розвідки С.П.Шестакова, статті В.В.Дубровського і М.Н.Петровського, про які згадувалося вище, праця С.Ялі щодо історії та сучасного становища мариупольських греків і Б.Г.Курца "Зовнішня торгова монополія Росії з Китаєм у XVII–XVIII століттях".

У тій частині збірника, яку присвячено українсько-османським проблемам, вміщено статті С.Цейтліна про цукрову промисловість Туреччини, Г.Н.Лозовика про національну політику англійського і французького імперіалізму, В.Л.Гордлевського "Школа у Туреччині". Третю збірку "Історіографічні студії" відкриває велика праця В.П.Бузескула "Виучування історії Близького Сходу в Росії (до 1917 р.)". Тут вміщено також огляд Є.Г.Кагарова "Історія класичного Сходу в СРСР з 1917 до 1930 р." і його ж "Сходознавчі часописи на Заході", а також деякі статті Г.Н.Лозовика, К.Ф.Штепи, К.С.Кекелідзе, В.В.Дубровського, Б.Г.Курца, П.Н.Лозієва.

Щоб з'ясувати причини зникнення академічної комісії, а також невиходу збірника, треба нагадати про ті зміни, що відбувалися у 1932–1933 рр. в інтелектуальному та науковому житті країни.

Низкою постанов 1932 та перших місяців 1933 р. ЦК ВКП(б) Україну визначено як плацдарм боротьби проти радянської влади ворогів різних мастей, насамперед націоналістів; головний мотив звинувачень – намір відокремити її від Радянського Союзу. У надрах органів безпеки розроблялася справа Української військової організації (УВО), яка нібито керувала контрреволюційною роботою в Україні і осередки якої нібито існували у деяких наркоматах, а також у ВУАМЛН та ВУАН. Протягом року йшла фабрикація звинувачень, які, нарешті, були підсумовані наркомом і академіком О.Г.Шліхтером на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. У промові, яка мала назву "О контрабанде націоналізма", він проголошував: "...Наряду с Наркомпросом, НКЗемом, НКЮстом, в ряде научных учреждений создавались целые гнезда контрреволюционных элементов, в т.ч. в Украинском Институте марксизма-ленинизма, и это наследство перешло в ВУАМЛИН. Все завязано на Скрипнике, а после него продолжалось в научных институтах..."⁴⁴ Йому вторив заступник наркома освіти М.А.Дудник і "сама Академія наук, головним чином в частині соціально-економічних наук, по суті, являлась для нас до цього часу зовсім ненужною, безвідповідальною організацією, жодної продукції ми звідти не одержали і робота була спрямована на підриг розвитку радянської науки..." Виступи В.П.Затонського, П.П.Любченка, М.М.Кіллєрога та ін., сповнені злісних наклепів, старанно вимальовували картину страшених злочинів серед науковців, не забуваючи закидати звинувачення Скрипнику, який вже пішов з життя⁴⁵.

Під час кампанії відбулися події, які безпосередньо торкалися сходознавчих установ. У середині 1933 р. після чергового пленуму ЦК КП(б)У УНДБС було піддано суворій критиці з боку Президії ВУАМЛІН. Серед звинувачень була названа слабкість боротьби з антимарксистськими теоріями у Близькосхідній Комісії ВУАН. Ухвалено надіслати бригаду до Києва для перевірки діяльності Комісії⁴⁶.

Таке рішення прийняли 27 червня, а за кілька днів до того – 20 червня – відбулося останнє засідання академічної комісії. Воно проводилося спільно з кафедрами української етнографії, передісторії, Комісії соціально-економічної історії України і Сектором рабовласництва секції історії матеріальної культури. Слухали доповідь Т.М.Гавриленка “Роль невільництва в соціально-економічній еволюції татарських орд Кримського ханства XI–XIII ст.” В обговоренні взяли участь В.Юркевич, К.Штепа, Гришко, Б.Курц. Це було останнє засідання Комісії.

Не знайдено документальних свідчень про те, чи відбулася перевірка Комісії харківськими посланцями і якими були наслідки. У всякому разі, свідчень про закриття комісії або про якісь адміністративні заходи щодо неї, поки також не знайдено. Вона просто перестала функціонувати. А з січня 1934 р. у ВУАН запроваджена нова структура, якою передбачалася ліквідація всіх комісій як структурних одиниць.

Щоправда, у 1941 р. А.Ю.Кримський намагався відновити діяльність Комісії. Напередодні святкування свого ювілею він розіслав деяким зацікавленим особам повідомлення такого змісту: “Комісія сходознавства при Ак. н. УРСР, поновлюючи свою діяльність, запрошує Вас на своє перше засідання 9 січня с.р... Голова Каф. Сх. Філології ак.-орденоносець (Кримський)”⁴⁷, але жодних відомостей про те, чи збиралася Комісія, чи проводила якусь роботу в останні передвоєнні місяці, поки ще не вдалося знайти.

¹ ЦДА ВОВ України, ф.166, оп.9, спр.1453, арк.36.

² Журнал “Україна”, 1930, №39.

³ ЦДА ВОВ України, ф.166, оп.9, спр.1532, арк.70,71,76.

⁴ Штепа Костянтин Феодосійович // Держ. Архів СБУ, след. фонд., спр.49863, ФП. Він був звільнений. Подальша його доля надзвичайно цікава: під час окупації перебував у Києві і разом з Н.Д.Полонською-Василенко, О.П.Оглобліним та ін. намагався налагодити роботу вчених, пізніше він опинився на Заході. Докладніше див. у статті: Верба І.В. Кость Штепа – історик і громадський діяч // УІЖ, 1999, №3, с. 97–113; №4, с.98–115.

⁵ На Г.Н.Лозовика чекала зла доля. Його заарештовано у лютому 1936 р., звинувачено у приналежності до контрреволюційної троцькістської організації і страчено 21 жовтня 1936 р. Реабілітований посмертно у 1957 р. // Держ. Архів СБУ. Кримінальна справа №38407, ФП, т.2.

⁶ ІР НБУВ, ф.Х, спр.22046, арк.2.

⁷ Звіт комісії для вивчення історії {Близького} Сходу при ВУАН за 1930 р. // ІР НБУВ, ф.Х, спр.22044, арк.1.

⁸ ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21891, арк.1.

⁹ Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович /1870–1932/ // Очерки истории естествознания и техники, 1990, вып.38, с.132–135.

- ¹⁰ Харлампович К. До Комісії Близького Сходу ВУАН ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21854, арк.1-2.
- ¹¹ ЦДА ВОВ України, ф.166, оп.9, спр.1453, арк.62.
- ¹² ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21860, 21861.
- ¹³ ІР НБУВ, ф.Х, спр. 22083, арк.14.
- ¹⁴ Курц Борис Григорович // ДА м.Києва, ф.Р-871, оп.2, д.191, арк.60.
- ¹⁵ ДА м. Києва ф. Р-744, оп.1, арк.3-17, 19, 20, 28, 35, 41.
- ¹⁶ Востоковедение. Etudes orientales. Київський Торговельно-промисловий Технікум. Труды высшего семинара востоковедения. Под рук. проф. Б.Г.Курца. К., 1925, с.63.
- ¹⁷ Записки Історично-філологічного відділу, кн.10 (1927), 19 (1928), 21-22 (1928), 25 (1929); Ювелійний збірник на пошану ак. Д.І.Багалія, К., 1927 та ін.
- ¹⁸ Докладніше про роботи Б.Г.Курца див. у розвідці В.О.Кіктенка "Борис Курц і становлення української синології" // Сходознавство, 1997. №1, с.57-89.
- ¹⁹ ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21894, 21950.
- ²⁰ Зуммер Всеволод Михайлович // Архів Президії НАН України, юридич. відділ, №119.
- ²¹ Протокол №23 від 24 січня 1932 р. // ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21818.
- ²² Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию // Пролетарская революция, 1931, №6, с. 9, 10.
- ²³ Класовий ворог на історичному циклі. Академік Кримський // ІР НБУВ, ф.Х, спр. 3327, арк. 5.
- ²⁴ Класовий ворог на історичному циклі. Академік Кримський // ІР НБУВ, ф.Х, спр. 3327, арк. 5 об.
- ²⁵ Петров В.П. Науково-політична діяльність А.Кримського. Ч. 1. // ЦДА МЛМ, ф. 243, оп. 1, спр. 36, арк. 34, 35.
- ²⁶ Підгайний Д. Проти буржуазно-академічного порівняльного методу в літературознавстві // ІР НБУВ, ф.Х, спр. 14576, арк.31.
- ²⁷ Наказ №1 по ХФІМ від 1 січня 1932 р. // Обл. архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп.1, сп.40, арк.1.
- ²⁸ Ковалівський А.П. Проект Секції східних мов // Обл. архів м. Харкова, ф. Р-1396, оп.1, спр.44, арк.15-18 зв.
- ²⁹ Резолюція на звітну доповідь секретаря партосередку Інституту історії культури // Обл. архів м.Харкова, ф.1356, оп.1, спр.1214, арк. 9.
- ³⁰ Мовознавство, 1934, №1, с.3.
- ³¹ ІР НБУВ, ф.Х, спр. 21897, арк.180.
- ³² Протоколи Комісії №17 і №19 від 7/V і 2/VI 1931 рр. // ІР НБУВ ф. Х, спр. 21811, 21814.
- ³³ ІР НБУВ, ф. Х, 21941, арк.1.
- ³⁴ Туркменское республиканское Центральное управление архивным делом Комиссии по изучению истории Ближнего Востока при ВУАН. 8/XI 1931 г. // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21968, арк.1.
- ³⁵ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21975, 21992.
- ³⁶ Саме на цьому засіданні Т.І.Грушнін запропонував видання половецьких документів, але здійснити його вдалося тільки через багато років // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21836.
- ³⁷ Матеріали до (1933-1937) п'ятирічного плану науково-дослідної роботи ВУАМЛІН // ЦДА ГОУ, ф.1, оп.20, спр. 6221, арк.26-27.
- ³⁸ Прот. №36 від 6/XII. 1932 р. Головував А.Ю.Кримський // ІР НБУВ, ф. Х., спр. 21834, арк. 1.
- ³⁹ Г.Н.Лозовик свідчив, що це є розділ великої праці "Нова література про Близький Схід". Водночас він готував статтю про революційний рух в Індокитаї // ІР НБУВ, ф.Х, спр.1692, арк.1.
- ⁴⁰ Протокол №34 від 6/IX. 32 р. // ІР НБУВ, ф.Х, спр.21836, арк.1.
- ⁴¹ Протокол Сесії Ради ВУАН 8-9 червня 1932 р. // Вісті ВУАН, 1932, №4, с.25.
- ⁴² Протокол №44 від 28/V 1933 р. // ІР НБУВ, ф.Х, спр.21845, арк.2.
- ⁴³ Докладніше про історію збірника див. у статті С.Кіржасва та В.Ульяновського "Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років. Незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. Вип. 4. Київ-Львів, 1993, с.77-89.
- ⁴⁴ Стенограма об'єднаного пленума ЦК і ЦКК КП(б)У 18-22 листопада 1933 // ЦДА ГОУ, ф.1, оп.1, спр.421, арк.71.
- ⁴⁵ Стенограма об'єднаного пленума ЦК і ЦКК КП(б)У 18-22 листопада 1933 г. // ЦДА ГОУ, ф.1, оп.1, спр.421, 131-223.
- ⁴⁶ Протокол зборів робітників УНДБС 27/VI 1933 // ІР НБУВ, ф.Х, спр.28552, арк.6.
- ⁴⁷ ЦДА МЛМ, ф. 113, оп. 1, спр. 106, арк. 11.

